

Laura van Hasselt

'De zaken moeten nu eenmaal lopen'

Kapteyn als rector van de Groningse universiteit (1940-1942)¹

Overtuigd nazi of onschuldig wetenschapper? Laura van Hasselt onderzoekt de rol van J.M.N. Kapteyn als rector magnificus van de Groningse universiteit gedurende de eerste jaren van de Tweede Wereldoorlog.

Op 5 mei 1948, precies drie jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog, begon bij het Groningse oorlogstribunaal het proces tegen Johannes Marie Neele Kapteyn. De germanist en voormalig rector magnificus van de Groningse universiteit werd beschuldigd van ernstige collaboratie met de bezetter. De aanklacht concentreerde zich op drie hoofdpunten: zijn activiteiten voor SS-organisaties, zijn lidmaatschap van de NSB en zijn rol bij de arrestatie van de joodse hoogleraar Polak. De beschuldigingen werden zwaar opgevat, aangezien Kapteyn volgens het Tribunaal 'als een der voor-
aanstaande geestelijke leiders van Nederlands studerende jeugd' juist het goede voorbeeld had moeten geven tijdens de bezetting.²

Kapteyn ontkende dat hij zich op enig moment tijdens de oorlog met de politiek had ingelaten. Als geleerde zou hij daarin eenvoudigweg niet geïnteresseerd zijn geweest; hij had zich uitsluitend beziggehouden met de wetenschap. Af en toe had hij weliswaar samengewerkt met de bezetters, maar deze samenwerking was zuiver cultureel van aard geweest. Van het nationaal-socialisme moest hij niets hebben. Het lidmaatschap van de NSB was hem min of meer opgedrongen en betekende niets voor hem.

- 1 Dit artikel is een bewerking van mijn doctoraalscriptie *Geen koers, geen kompas. J.M.N. Kapteyn als rector van de Groningse universiteit 1940-1942* (Groningen 1998).
- 2 Uitspraak Tribunaal 19-5-1948, Ministerie van Justitie, Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (1945-1952), inv. nr. 40836, p. 9.

Wel gaf hij toe dat hij soms concessies aan de bezetters had moeten doen. Dat was betreurenswaardig, maar onvermijdelijk geweest om de universiteit voor sluiting te behoeden. In een verdediging van zijn handelwijze schreef hij: 'Ieder die een functie van eenige verantwoordelijkheid bekleedt heeft, weet dat men wel eens noodgedwongen concessies moet doen om iets goeds te bereiken. Ook voor het doen functioneeren van een Universiteit geldt dit. [...] De zaken moeten nu eenmaal lopen.'³ Kortom, hem viel niets te verwijten. Hoogstens was hij soms wat te naïef geweest.

Zijn verdediging mocht echter niet baten. Kapteyn werd op de belangrijke punten schuldig bevonden, en alleen vanwege zijn slechte gezondheid en hoge leeftijd (hij was op dat moment 77 jaar) werd zijn internering niet verlengd.⁴ Het pensioen was hem al direct na de oorlog ontnomen, maar nu werd ook zijn vermogen in beslag genomen. Bovendien werd hij voor een periode van tien jaar ontzet uit het kiesrecht. Die tien jaar heeft hij niet afgewacht. Op 30 april 1949 overleed hij in zijn woonplaats Hoogeveen. Tot het eind zou hij blijven volhouden dat hij geen collaborateur was geweest, maar slechts een naïeve geleerde die door de Duitsers was misbruikt. Wie was deze Kapteyn en welke rol heeft hij gespeeld als rector in de eerste twee oorlogsjaren?

Een lichtgeraakte germanist

Johannes Marie Neele Kapteyn werd geboren op 8 oktober 1870 in Sassenheim. Hij werd op zijn derde jaar wees en groeide op bij zijn oom en tante in Hoogeveen. Na de HBS volgde hij privé-onderwijs in de oude talen, in die tijd een voorbereiding op het staatsexamen dat HBS'ers toegang tot de universiteit verschaftte. Toch ging hij niet naar de universiteit, waarschijnlijk omdat zijn pleegouders geen geld hadden om hem te laten studeren. In plaats daarvan volgde hij een opleiding tot boekhandelaar/uitgever en begon hij in 1893 een eigen uitgeverij en boekwinkel in Leiden.

Tegelijkertijd ging hij zich toeleggen op de germanistiek, in het bijzonder op de Oudduitse letterkunde. Hij volgde colleges aan de universiteiten van Amsterdam en Leiden en behaalde in 1907 de middelbare akte voor de

3 Verklaring Kapteyn 3-9-1945, RIOD, Doc I - 862 Kapteyn. Map A, p. 1-2.

4 Direct na de oorlog was hij gearresteerd en in een interneringskamp gevangen gezet. Het proces liet echter tot 1948 op zich wachten, vanwege het grote aantal collaborateurs dat na de oorlog berecht moest worden.

Hoogduitse taal- en letterkunde. Na enige jaren als leraar Duits gewerkt te hebben werd hij in 1916 benoemd tot lector in de Duitse taal- en letterkunde aan de universiteit van Leiden. Langzaam maar zeker begon hij enige bekendheid te krijgen als germanist en filoloog. In 1924 werd hij benoemd tot hoogleraar in de Germaanse filologie aan de Rijksuniversiteit te Groningen. Het was een opmerkelijke benoeming, want hoewel hij enkele publicaties op zijn naam had staan was hij nog niet gepromoveerd. In de regel was dit een belangrijke voorwaarde om tot hoogleraar benoemd te worden. Bovendien was hij met 53 jaar al aan de oude kant voor de functie. Op voorspraak van de beroemde germanist B. Sijmons - die hij zou opvolgen - werd Kapteyn toch tot hoogleraar benoemd. Nog hetzelfde jaar kreeg hij een eredoctoraat van de universiteit van Bonn, waarmee het probleem van de promotie uit de weg was geruimd.⁵

Het is niet bekend of Kapteyns onorthodoxe carrière hem is aangerekend, maar hij voelde zich wel opvallend snel aangevallen of gepasseerd. Regelmatig maakte hij ruzie met collega's, omdat hij zich niet serieus genomen voelde. Zo was Kapteyn in 1937 uiterst beledigd toen in een krantenartikel over de promotie van een van zijn studenten bij vergissing niet zijn naam, maar die van de lector Fries (P. Sipma) als promotor werd genoemd.⁶ Hij vatte het artikel op als een regelrechte aanval op zijn persoon. Kapteyn draaide pas bij toen de lector - die niets van het hele geval had afgeweten - beloofde voor een rectificatie te zorgen.

Korte tijd later voelde hij zich opnieuw tekort gedaan, zozeer zelfs dat hij zijn ontslag indiende. In een boze brief aan het College van Curatoren beweerde hij dat de filologie aan de Groningse universiteit stelselmatig werd gediscrimineerd, ten gunste van de geschiedenis. Zo was hij gepikeerd dat niet hij, maar de historicus Gosses was gevraagd als spreker in een serie Aulavoordrachten over 'Causaliteit en Wilsvrijheid.' Na nog een aantal voorbeelden besloot hij de brief met de woorden: 'ik beschouw den toestand tenslotte als een krenking in mijn waardigheid; ik ben bovendien het oudste lid der Faculteit in leeftijd. Daarom heb ik den eenigen weg gekozen, die mij, voorzoover ik kon nagaan, slechts overbleef, nl. de eer aan mij te houden door verzoek om ontslag.'⁷ Pas na persoonlijke inspan-

5 Het eredoctoraat kreeg hij voor zijn filologische studie van de ridderroman Wigalois, die overigens pas twee jaar later verscheen. J.M.N. Kapteyn, *Wigalois, der Ritter mit dem Rade. Rheinische Beiträge und Hilfsbücher zur germanischen Philologie und Volkskunde* 9 (Bonn 1926).

6 'Het Rudolfsboek', *Nieuwsblad van het Noorden* 21-6-1937.

ningen van de president-curator en de belofte dat hij voorzitter van de faculteit der Letteren mocht worden trok Kapteyn zijn ontslag weer in.

De benoeming

Bij het begin van de oorlog stond Kapteyn weliswaar bekend als iemand met Duitse sympathieën, maar voor alles als wetenschapper. Met politiek bemoeide hij zich niet of nauwelijks. Voor een germanist was een Duitse oriëntatie niet meer dan normaal en hij werd aan de universiteit dan ook niet beschouwd als een politieke bedreiging. Nog in augustus 1939 kreeg hij een koninklijke onderscheiding, wat erop wijst dat zijn reputatie in ieder geval op dat moment uitstekend was. Kort na het uitbreken van de oorlog kwam hierin verandering, toen Kapteyn door ingrijpen van de Duitse autoriteiten tot rector van de universiteit van Groningen werd benoemd. Het was de eerste directe ingreep van de bezetters in het universiteitsleven in Nederland.

Voor Kapteyn was het de laatste kans om een machtspositie aan de universiteit te verwerven. Bij het aanbreken van de oorlog was hij 69 en het zou niet lang meer duren voor hij met emeritaat zou gaan. Het feit dat de bezettingsautoriteiten hem hoog aansloegen - in ieder geval aan het begin van de oorlog, later werd dit minder - heeft ongetwijfeld zijn ijdelheid gestreeld. De benoeming tot rector gaf hem de kans nog eenmaal een belangrijke rol binnen de universiteit te spelen, iets wat hem waarschijnlijk meer interesseerde dan de nationaal-socialistische politiek.

In de eerste maanden van de bezetting was het in Groningen betrekkelijk rustig gebleven aan de universiteit, zodat bij de benoeming van de nieuwe rector geen problemen werden verwacht. Zoals de Senaat had voorgesteld werd de jurist C.W. van der Pot op 11 september 1940 benoemd tot rector voor het komende studiejaar. Drie dagen later echter werd deze benoeming onverwacht ingetrokken. In plaats van Van der Pot werd Kapteyn tot rector benoemd. Dit was zeer uitzonderlijk, aangezien normaal gesproken nooit werd afgeweken van de voordracht van de Senaat. Bij zijn inauguratie benadrukte Kapteyn dat hij niet om de benoeming had gevraagd en verklaarde haar als volgt: 'Bij de keuze heeft, naar ik vernomen heb, de overweging voorgezet, dat daarvoor in de eerste plaats in aanmerking kwam een 100 procent Nederlander, die krachtens zijn verleden

7 Kapteyn aan Curatoren 3-10-37, Academiegebouw Rijksuniversiteit Groningen, afdeling Post- en archiefzaken, doos 13, personeelsdossier Kapteyn.

geacht mocht worden voor Duitschland en het Duitse volk het best gefundeerde begrip te hebben.⁸

Hiermee was de toon van Kapteyns rectoraat gezet. Hij presenteerde zichzelf nadrukkelijk niet als een nationaal-socialist, maar als een politiek-neutrale figuur die een brugfunctie wilde vervullen tussen de Nederlanders en de Duitsers. Als Nederlands germanist zou juist hij de aangewezen persoon zijn om de twee volken nader tot elkaar te brengen. De meeste hoogleraren dachten daar anders over. Velen van hen bleven demonstratief weg bij de rectoraatsoverdracht en er werd min of meer openlijk geprotesteerd tegen de opgedrongen benoeming. De protesten verstomden snel toen bleek dat ze niet ongevaarlijk waren. Kort nadat de hoogleraren Aalders en Buytendijk de benoeming van Kapteyn openlijk een onbeschaamdheid hadden genoemd, werden ze in de *Meldungen aus den Niederlanden* als 'deutschfeindlich' gesignaleerd. Het was duidelijk dat Kapteyn, hoezeer hij zelf ook het onpolitieke karakter van zijn functie onderstreepte, op de steun van de bezetters mocht rekenen.⁹ En niet zonder reden. Met zijn duidelijk Duitsgezinde, maar toch niet openlijk nationaal-socialistische houding paste Kapteyn precies in de plannen van de bezettingsautoriteiten.

Samenwerking met de bezetters

De bezettingsautoriteiten voerden een politiek van geleidelijke nazificatie van het hoger onderwijs, waarbij ze de Nederlandse universiteitsbestuurders zoveel mogelijk probeerden in te schakelen. De rol van de rector magnificus, die zeker voor de buitenwereld het gezicht van een universiteit bepaalde, was hierbij van cruciaal belang. Vooral in het begin van de oorlog, toen de verhoudingen nog niet vastlagen en er nog een zekere mate van vrijheid bestond in het hoger onderwijs, was de opstelling van de rector bepalend voor de houding van een universiteit ten aanzien van de bezettingsmaatregelen.

Onder Kapteyn kreeg de Groningse universiteit als snel de naam pro-Duits te zijn. Waar rectoren van andere universiteiten probeerden de contacten met de bezetters tot een minimum te beperken, had Kapteyn juist grote verwachtingen van de samenwerking met de Duitsers. Hij stimu-

8 Notulen Senaat 16-9-1940, Groninger Archieven, Archief Senaat en Faculteiten II, inv. nr. 16.

9 E.A.J. Boiten, 'De Groningse universiteit', in: idem e.a., ed., *Groningen in oorlogstijd. Aspecten van de bezettingsjaren 1940-1945* (Haren 1980) 203-218, aldaar 207.

leerde de uitwisseling van hoogleraren tussen Duitse en Nederlandse universiteiten en onderhield goede contacten met de nieuwe secretaris-generaal van het ministerie van Onderwijs, de Oostenrijker F. Wimmer. De

J.M. Kapteyn in functie. Uit: E.A.J. Boiten e.a., ed., *Groningen in oorlogstijd*.

universiteit van Groningen, die in het verleden meerdere malen met sluiting was bedreigd, was volgens Kapteyn door de Nederlandse regering steeds achtergesteld geweest bij de 'Hollandse' universiteiten. Met hulp van de Duitsers zou de universiteit eindelijk haar rechtmatige positie kunnen innemen, niet alleen als gelijke, maar wellicht zelfs als meerdere van de overige Nederlandse universiteiten.

Ook buiten de strikte sfeer van de universiteit werkte Kapteyn samen met de bezettingsautoriteiten. Op voorstel van SS-leider Feldmeyer stichtte hij in januari 1941 Saxo-Frisia, een organisatie die de historische verbintenis tussen de 'Noordzeegermanen' moest benadrukken. Vanzelfsprekend behoorden tot de Noordzeegermanen niet alleen de Friezen en de Saksen, maar ook de Duitsers. Het doel van de organisatie was om de verschillende Germanen nader tot elkaar te brengen, met andere woorden,

het verspreiden van de Grootgermaanse gedachte. Saxo-Frisia trad niet openlijk naar buiten als een nationaal-socialistische organisatie, maar werd rechtstreeks door de SS gefinancierd.

Kapteyn had voor de oorlog veel geschreven over de verwantschap tussen de verschillende Germaanse volkeren, maar daaraan had hij nooit eigentijdse conclusies verbonden. Bovendien had hij naast de overeenkomsten ook steeds de verschillen tussen de Germaanse volkeren benadrukt. Maar in 1941 had de voorheen zuiver historische en taalkundige

interesse een politieke component gekregen. Niet de (pre)historie moest nu centraal staan, maar: 'het besef, dat wij deel uitmaken van een groot-Germaansch volkerencomplex.'¹⁰

Anti-joodse maatregelen aan de universiteit

Kort na zijn aantreden als rector dienden de eerste jodenmaatregelen zich aan. Alle ambtenaren (en dus ook iedereen die aan een universiteit werkte) moesten in oktober 1940 de zogenaamde Ariërverklaring ondertekenen om aan te geven of ze wel 'raszuiver' waren. Joden waren voortaan niet meer gewenst als ambtenaar. De universitaire wereld was geschokt door de maatregel en bijna de helft van alle Nederlandse hoogleraren protesteerde bij de regering tegen 'het scheppen van een kunstmatige scheiding, waar deze nooit was gevoeld.'¹¹ In Groningen verzette zelfs tachtig procent van de hoogleraren zich tegen de Ariërverklaring.

Kapteyn echter raadde zijn omgeving aan de verklaring toch vooral te ondertekenen, omdat niet-tekenaars volgens hem in moeilijkheden zouden komen.¹² Hij deed openlijk geen antisemitische uitspraken, maar liet ook geen enkel protest horen toen korte tijd later alle joodse hoogleraren werden ontslagen. Ook toen voor joodse studenten een numerus clausus werd ingesteld voerde hij de maatregel door zonder enig protest. Hij deed alsof er niets aan de hand was: de universiteit draaide gewoon door, maar dan zonder de joodse leden.

De joodse hoogleraar Leo Polak beklaagde zich in december 1940 in een brief aan de faculteit over de manier waarop de universiteit hem behandelde. Bij het onrecht van de Duitsers, 'de vijand', had hij zich neergelegd, maar hij was diep gekwetst over het feit dat ook de Nederlandse universiteitsbestuurders de joden zo gemakkelijk afschreven.¹³ Kapteyn liet de brief van Polak zien bij een bezoek aan de plaatselijke SD. Kort

10 J.M.N. Kapteyn, *Friezen en Saksen. Twee loten van den Germaanschen stam* (Den Haag en Groningen 1941) 6.

11 A. J. van der Leeuw, 'De universiteiten en hogescholen' in: J.J. van Bolhuis e.a. eds., *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd III* (Amsterdam en Arnhem 1952) 301-337, aldaar 309.

12 Proces-verbaal Kapteyn nr. 5, 24-5-1948, Ministerie van Justitie, CABR, inv. nr. 40836, p. 2.

13 Polak aan de Faculteit der Letteren 10-12-1940, Groninger Archieven, Archief Senaat en Faculteiten II, inv. nr. 250.

daarna werd Polak gearresteerd en afgevoerd naar concentratiekamp Sachsenhausen, waar hij eind 1941 zou overlijden. Waarschijnlijk heeft Kapteyn zich de gevolgen van zijn daad niet volledig gerealiseerd, en wilde hij alleen klagen over de brutaliteit van een van zijn ondergeschikten. Het Tribunaal sprak na de oorlog echter terecht van een 'hoogst onvoorzichtige en onverantwoordelijke daad', door zijn vergaande consequenties het dieptepunt van Kapteyns rectoraat.¹⁴

De tweede en laatste ambtstermijn

In tegenspraak met de Nederlandse wet werd Kapteyn in 1941 opnieuw tot rector benoemd. Het was officieel niet toegestaan dat een rector langer dan een jaar aanbleef, maar de Duitsers stoorden zich niet aan de academische gewoonte aangezien ze over Kapteyns functioneren zeer tevreden waren. 'Wir sind Prof. Kapteyn zu besonderem Dank verpflichtet, da er einer der wenigen Wissenschaftler in den Niederlanden ist, der die durch die Besetzung der Niederlande geschaffenen Verhältnisse objektiv beurteilt und dabei der deutschen Sache ehrlich verbunden ist.'¹⁵ De universiteit kreeg in het jaar 1941-1942 een sterk 'verduits't aanzien. Er werd een aantal nationaal-socialistische hoogleraren benoemd, niet altijd op initiatief van Kapteyn maar wel met zijn instemming. Ook voerde hij het vak rassenkunde in, want dat was volgens hem onontbeerlijk als de universiteit met haar tijd wilde meegaan.

Ondanks alles bleef Kapteyn volhouden dat hij zich niet met politiek bezighield. Hij was immers wetenschapper. Deze strikte scheiding van wetenschap en politiek - op den duur volstrekt ongeloofwaardig - kwam voor een deel voort uit de a-politieke cultuur die tijdens het Interbellum in Nederlandse academische kringen heerste. Politiek hoorde niet thuis aan de universiteit, waar objectiviteit immers het hoogste goed was. In vredetijd was dit een zeer verdedigbaar standpunt, maar tijdens de oorlog was het eenvoudigweg niet mogelijk de twee zaken te scheiden. Of zij daartoe nu uitgenodigd was of niet, de politiek drong de universiteit binnen en de universiteit had dat maar als een gegeven te accepteren.

Kapteyn, die zich voortdurend beriep op zijn a-politieke houding, liet juist door die houding toe dat de politiek het universiteitsleven steeds meer in haar greep kreeg. Daarbij kwam dat hij zeer selectief was in zijn anti-

¹⁴ Uitspraak Tribunaal, p. 9.

¹⁵ Schneider aan Krause 29-4- 1941, RIOD, Doc I - 862 Kapteyn B.

politieke opstelling. Een spottende tekening van de tante van Mussert¹⁶ op een collegebank beschouwde hij als een ongewenste politieke uiting, waartegen hard moest worden opgetreden. Daaraantegen vond hij het propagandistisch pamflet van NSB'er Van Heuveln - met als eerste stelling: 'Het nationaal-socialisme bevordert in hoge mate de volksgezondheid' - wel acceptabel als proefschrift.¹⁷

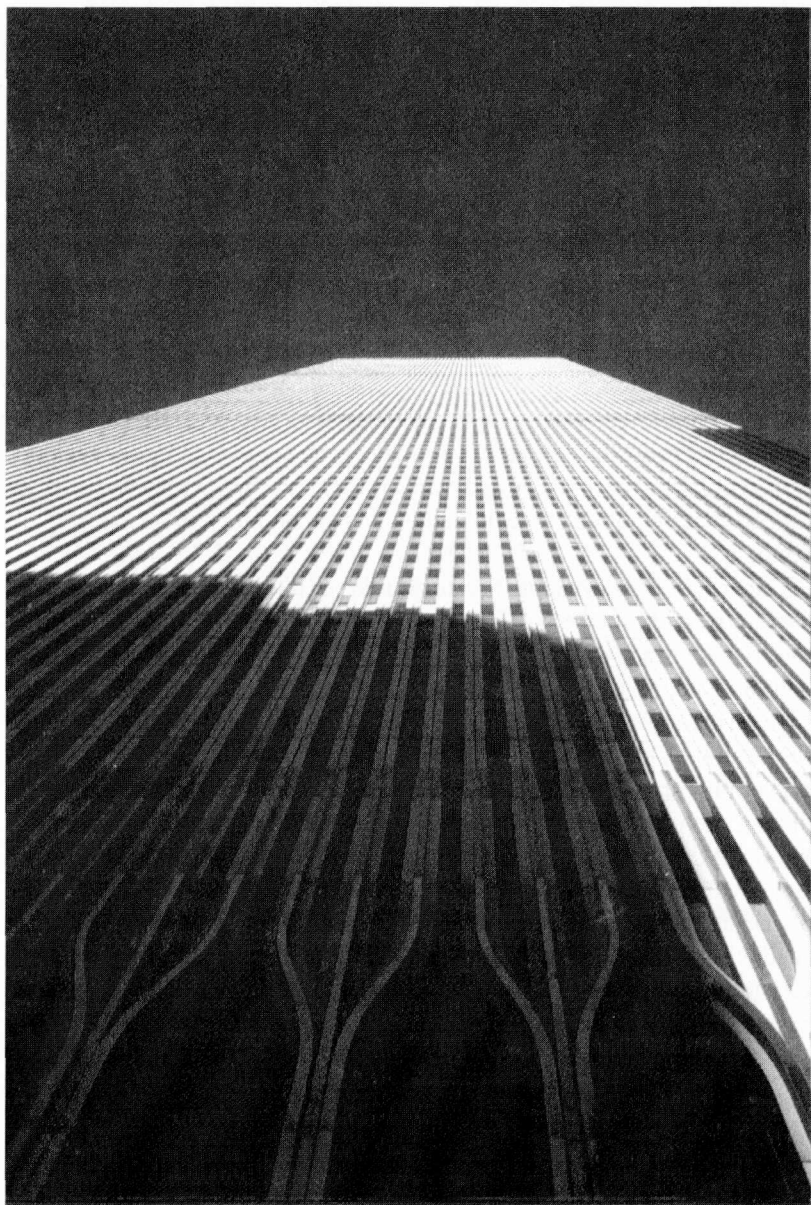
Toch steunde hij niet altijd de bezettingsautoriteiten. Zo was hij een tegenstander van het invoeren van de arbeidsdienst voor studenten, waar zijn opvolger juist een groot voorstander van was. Ook maakte hij bezwaar tegen het aanleggen van een lijst van namen van veelbelovende jonge wetenschappers voor de Duitsers, omdat dit het risico inhield dat universitaire benoemingen in de toekomst op politieke gronden zouden geschieden. Het argument was op zijn zachts gezegd opmerkelijk, omdat zijn eigen benoeming juist op zuiver politieke gronden was geschied. Kapteyn was zelf echter zeer overtuigd van zijn wetenschappelijke kunnen en meende dat de politiek niets te maken had gehad met zijn benoeming tot rector.

Naarmate Kapteyn langer rector was kreeg hij met steeds meer mensen ruzie. Vooral binnen Saxo-Frisia had hij veel problemen, met name met de Friezen. Maar ook aan de universiteit voelde hij zich steeds minder gewaardeerd. In september 1941 zei hij te willen opstappen, maar opnieuw (net als in 1937) liet hij zich daarvan weerhouden door de president-curator. Het is opmerkelijk dat de president-curator zich heeft ingezet voor het aanblijven van Kapteyn, aangezien er over zijn Duitsgezindheid al lang geen twijfels meer konden bestaan. Blijkbaar vreesde het curatorium dat de universiteit bij vertrek van Kapteyn met een nog veel ergere nationaal-socialist zou worden opgescheept.

Daarin kreeg men gelijk: in 1942 werd Kapteyn opgevolgd door de medicus H.M. de Burlet, een fanatiek NSB'er. Lange tijd was Kapteyn voor de Duitsers een nuttig instrument geweest, maar in de loop van 1942 raakte zijn relatie met de bezettingsautoriteiten tezeer verstoord om hem aan te houden. Wel mocht hij van hen lid worden van het college van curatoren, maar dat wilde Kapteyn alleen als hij president-curator kon worden. Dat zat er echter niet in. Hij zou voorlopig wel aanblijven als hoogleraar germanistiek, maar met het besturen van de universiteit was het gedaan.

¹⁶ Met wie de NSB-leider was getrouwd.

¹⁷ H.T. van Heuveln: *Gerard van Swieten. Leben, Werk und Kampf* (Veendam 1942).

Het World Trade Centre in New York. Foto: Simon Z. Melick.